

Ενδοσχολική βία ,ένα πολύπλοκο κοινωνικό φαινόμενο

Του Dr. Χρίστου Πατσάλη

Η βία ,σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας, ως «εμπρόθετη χρήση φυσικής δύναμης ή εξουσίας, επαπειλούμενη ή πραγματική, εναντίον ενός άλλου προσώπου, του ίδιου του εαυτού ή μιας ομάδας ανθρώπων, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την επέλευση ή την αυξημένη πιθανότητα επέλευσης, τραυματισμού, θανάτου, ψυχολογικής βλάβης ή αποστέρησης», μπορεί να λάβει πολλές μορφές: συναισθηματική , σεξουαλική έκδηλη έκφραση ή βία με τη μορφή καταστροφής, δομική ή έμμεση βία, και εκδηλώνεται ολοένα και περισσότερο στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο μη αφήνοντας ανεπηρέαστο το σχολείο.

Επιθετικές συμπεριφορές και βίαιες συγκρούσεις ποικίλου χαρακτήρα και έντασης (εμπρόθετη σωματική - ψυχική βία, συναισθηματική πίεση, λεκτική παρενόχληση, λεκτική βία), παρατηρούνται μεταξύ των μαθητών στο χώρο του σχολείου και έχουν διεθνή αναφορά . Πρόκειται για το φαινόμενο «bullying», όπως ονομάστηκε από τον Dan Olweus, τον πρώτο ερευνητή που μελέτησε συστηματικά το φαινόμενο του εκφοβισμού στη Σουηδία και στη Νορβηγία.

Το «bullying», που στα ελληνικά έχει μεταφερθεί ως : ενδοσχολική βία, παληκαρισμός, νταηλίκι, εκφοβισμός και θυματοποίηση (= αποτέλεσμα του εκφοβισμού), χρησιμοποιείται για να περιγράψει την απρόκλητη σωματική ή λεκτική βία που ασκείται από και σε βάρος μαθητών σχολείων κάθε βαθμίδας, επανειλημμένα και για αρκετό διάστημα.

Αναδύεται από το νηπιαγωγείο και παρουσιάζει μεγαλύτερη συχνότητα εμφάνισης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, σε σχέση με το γυμνάσιο και το λύκειο . Σε αυτό το ηλικιακό στάδιο, παρατηρείται μείωση του σωματικού εκφοβισμού , αύξηση του λεκτικού και σημαντική αύξηση του ποσοστού των θυτών/θυμάτων.

Ως πολυδιάστατη μορφή κακοποίησης μπορεί να πάρει διάφορες όψεις . Άμεσες (ευθεία σύγκρουση με λεκτικές και σωματικές επιθέσεις) ή έμμεσες (κοινωνική απομόνωση παιδιών, δυσφήμιση, εν αγνοία του θύματος, με πλάγιο και συγκεκαλυμμένο τρόπο).

Αποτελεί ένα συγκεκριμένο είδος επιθετικής συμπεριφοράς, η οποία διαφορίζεται από άλλα, σύμφωνα με τα παρακάτω χαρακτηριστικά :

- την πρόθεση του δράστη για να βλάψει και την ικανοποίηση που αντλεί από τη βλάβη του θύματος.

- τη συχνότητα εμφάνισης , η οποία είναι μεγαλύτερη της μίας φορές την εβδομάδα.
- τη διάρκεια της έκτασης (πέραν του δεκαημέρου).
- τη «διαφορά ισχύος» μεταξύ θύματος και θύτη/ bully, όπου ο υφιστάμενος τη βία μαθητής είναι ανυπεράσπιστος απέναντι σε αυτούς που την ασκούν και στους «παρατηρητές».
- την ιδιοτυπία της κατάστασης στην οποία περιέρχεται το θύμα (αδυναμία απεμπλοκής αφ' εαυτού , χωρίς εξωτερική βοήθεια).

Τα τελευταία χρόνια έχει κάνει την παρουσία του , ένα νέο φαινόμενο , που συνδέεται με τον τομέα των τεχνολογιών της πληροφορίας και επικοινωνίας . Είναι ο διαδικτυακός εκφοβισμός ή κυβερνοεκφοβισμός (Cyberbullying) ή ηλεκτρονικός εκφοβισμός (electronic bullying), όπου με τη χρήση ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας (κινητά τηλέφωνα , διαδίκτυο ή συνδυασμός αμοτέρων), απευθύνονται κεκαλυμμένα και συστηματικά, απειλές, πειράγματα ή υβριστικά σχόλια προς συγκεκριμένους λήπτες .

Η εν λόγω μορφή bullying , θεωρείται περισσότερο επιζήμια από τον συμβατικό εκφοβισμό , διότι δεν σταματάει με το χτύπημα του τελευταίου κουδουνιού του σχολείου , αλλά μπορεί να πραγματοποιείται καθ' όλο το 24ωρο με συνεχή έκθεση στην απειλή του εκάστοτε παιδιού στόχου .

Σε αυτή την περίπτωση, η απουσία ασυμμετρίας δύναμης/ισχύος μεταξύ κυβερνο - θύματος , κυβερνο - δράστη, και η εξασφάλιση διαδικτυακής ανωνυμίας στον θύτη, δημιουργεί ένα αίσθημα αυξημένης ελευθερίας, το οποίο θα μπορούσε να λειτουργήσει ως προτρεπτικός παράγοντας στην ανάληψη του ρόλου του δράστη , από άτομα τα οποία θα δίσταζαν, να πράξουν, κάτι ανάλογο , στον φυσικό κόσμο .

Μία άλλη , παρεμφερούς φύσεως και βαρύτητας, δραστηριότητα, όπου εμφανίστηκε σαν μόδα , το 2003, στη Μ. Βρετανία και εξελίχθηκε σε εκφοβισμό - θυματοποίηση και στο σχολικό περιβάλλον, είναι το «Happy slapping».

Το περιεχόμενο τέτοιων συμβάντων χαρακτηρίζεται από σωματική επίθεση ή σεξουαλική κακοποίηση, σε ένα ή περισσότερα άτομα, η οποία καταγράφεται από κινητό τηλέφωνο και στη συνέχεια δημοσιοποιείται. Θύμα παρόμοιας δραστηριότητας έπεσε, μετά από μερικά χρόνια (2006), και στη χώρα μας , αλλοδαπή μαθήτρια σχολείου δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στην Αμάρυνθο της Εύβοιας .

Ο εκφοβισμός με τη χρήση των νέων μέσων διενεργείται πολύ λιγότερο συχνά από τον συμβατικό εκφοβισμό γενικά, και φαίνεται να αυξάνεται προϊούσης της ηλικίας. Η Ελλάδα, ως προς τον επιπολασμό του, δεν παρουσιάζει υψηλά ποσοστά συγκριτικά με άλλες χώρες του ευρωπαϊκού

νότου.

Σημαντικό στοιχείο στο παραδοσιακό bullying συνιστούν όχι μόνο οι ρόλοι του θύτη/bully και του θύματος, αλλά και οι ρόλοι των άλλων, των παριστάμενων¹ στο περιστατικό μαθητών, η στάση των οποίων ποικίλει. Κάποιοι μπορεί να συμμετέχουν εμπυχώνοντας τον θύτη, άλλοι να παραμένουν αδρανείς, από φόβο μη στοχοποιηθούν και έχουν την τύχη του θύματος ή γιατί αγνοούν πώς να επέμβουν, ενώ άλλοι να βοηθούν έμμεσα ή άμεσα το θύμα. Στάση την οποία υιοθετούν, σύμφωνα με έρευνες, περισσότερο οι μαθήτριες.

Η επίδειξη αρωγής προς το θύμα είναι μια «σιωπηρή δύναμη» με αρνητική ανατροφοδότηση για τους θύτες, όπου, αν εκφραστεί ως σθεναρή αποδοκιμασία κατά το επεισόδιο, υπάρχει η πιθανότητα (ποσοστό 50%) αποτροπής του. Τα θύματα, δε, που δέχονται τη συμπαράσταση των συμμαθητών τους, εμφανίζουν μειωμένα επίπεδα άγχους και κατάθλιψης, όπως και υψηλότερα επίπεδα αυτοεκτίμησης, συγκριτικά με τα θύματα χωρίς υπερασπιστές.

Η ύπαρξη ενδοσχολικής βίας και εκφοβισμού στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ενέχει πολλαπλούς κινδύνους, πρωτίστως για τους μαθητές. Το bullying, σύμφωνα με έρευνα που δημοσιεύθηκε στο επιστημονικό περιοδικό JAMA Psychiatry, αποτελεί «δύνητικό πρόβλημα και για τα θύματα και για τους θύτες», ενώ μπορεί συχνά να προκαλέσει μόνιμη ψυχική βλάβη με σοβαρές επιπτώσεις για την ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του ατόμου.

Ο σωματικός και ψυχικός πόνος, η χαμηλή σχολική επίδοση, η σχολική φοβία, η αποχή από τη φοίτηση, και η τάση απομόνωσης, είναι μεταξύ άλλων οι οδυνηρές συνέπειες που μπορεί να επιφέρει στα θύματα, ανεξαρτήτως της ταυτότητας του φύλου τους, ο σχολικός εκφοβισμός. Οι επιπτώσεις της θυματοποίησης, φαίνεται πως δεν είναι πρόσκαιρες, καθώς διαπιστώθηκε ερευνητικά, ότι αγόρια που είχαν υπάρξει θύματα σχολικού εκφοβισμού, παρουσίαζαν χαμηλότερη αυτοεκτίμηση και μεγαλύτερη πιθανότητα κατάθλιψης στην ηλικία των 23 ετών.

Οι μαθητές που εκφοβίζουν/ bullies έχουν αυξημένες πιθανότητες να εμφανίσουν διπολική διαταραχή, να εκδηλώσουν και άλλου τύπου παραβατική συμπεριφορά (πχ βανδαλισμούς), να έχουν προβλήματα με τον νόμο, στη μετέπειτα ενήλικη ζωή και δυσκολίες στην κοινωνική τους ένταξη. Παράλληλα οι θύτες/θύματα, δηλαδή τα άτομα με διττό ρόλο που εκφοβίζουν και εκφοβίζονται, θεωρούνται ομάδα υψηλού κινδύνου ως προς τον αυτοκτονικό ιδεασμό.

Αλώβητους δεν αφήνει, η έκθεση σε σκληρές βίας, και τους αμέτοχους παρατηρητές. Μελέτες, με πληθυσμό στόχο αυτά τα άτομα, έχουν δείξει

¹ Οι παριστάμενοι είναι παρόντες στο 85% των περιστατικών

ότι, ανάλογα με την ένταση της παρατηρούμενης βίας, μπορεί να εμφανίσουν, από μειωμένη ικανότητα στη μάθηση και καταθλιπτική συμπεριφορά μέχρι συμπτώματα ψυχικού τραύματος.

Οι αιτίες της εκδήλωσης ανεξέλεγκτων μορφών συμπεριφοράς με στοιχεία επιθετικότητας, σε συνάφεια με τον ρόλο του οικογενειακού περιβάλλοντος, αρθρώνονται στο είδος της αλληλεπίδρασης που αναπτύσσεται μεταξύ των μελών του (δυσλειτουργικά επικοινωνιακά και λεκτικά πρότυπα, έλλειψη γονεϊκής διαθεσιμότητας), καθώς και στα ελλείμματα της γονεϊκής διαπαιδαγώγησης (έλλειψη ορίων ως προς το τι είναι και τι δεν είναι επιτρεπτό, απουσία σταθερών κανόνων συμπεριφοράς, χρήση επιθετικών τρόπων επίλυσης προβλημάτων) . Σε ό,τι αφορά το σχολείο, η αδυναμία του, σύμφωνα με τον Baker, να διασφαλίσει στους μαθητές, το αίσθημα του ανήκειν, με την ισότιμη συμμετοχή τους στην κοινότητα, πράγμα το οποίο καθορίζει και το βαθμό της σχολικής προσαρμογής τους, πιθανόν να οδηγήσει σε καταστάσεις βίας και επιθετικότητας. Το ίδιο μπορεί να ισχύει και όταν ο εκπαιδευτικός θεσμός, δεν εγγυάται τη σχολική επιτυχία, αφού η διάψευση των προσδοκιών και των ελπίδων του μαθητή, δημιουργεί ευνοϊκές προϋποθέσεις για την εκδήλωση επιθετικότητας. Ένα παιδί με χαμηλή ακαδημαϊκή επίδοση, το οποίο βιώνει την αποτυχία και νιώθει ότι βρίσκεται στο περιθώριο, δεν έχει τίποτα να χάσει παραβιάζοντας τους σχολικούς κανόνες. Ωστόσο, οι επιθετικές πρακτικές και τα μοντέλα συμπεριφοράς που θα υιοθετηθούν από τους μαθητές, επηρεάζονται αναλόγως και από τον χαρακτήρα – την ιδιοσυγκρασία ενός εκάστου εξ αυτών. Άτομα, για παράδειγμα, με υψηλό βαθμό ηθικής χαλάρωσης και αμυντικό εγωκεντρισμό είναι ευκολότερο να παρουσιάσουν προβλήματα ψυχοκοινωνικής προσαρμογής και να οδηγηθούν σε παραβατικές πράξεις.

Όπως καταδεικνύεται από τα παραπάνω, το πρόβλημα της ενδοσχολικής βίας είναι πολυδιάστατο. Οι πράξεις εκφοβισμού, εκτός από τις επιπτώσεις τους στην ομάδα των εμπλεκόμενων σ' αυτές, διαταράσσουν και υπονομεύουν τον εκπαιδευτικό θεσμό. Για αυτό, πολύμορφες δράσεις κατά της ενδοσχολικής βίας, θα πρέπει να αποτελέσουν βασική επιδίωξη, στοχεύοντας στην πρόληψη και στην αποτελεσματική αντιμετώπιση .

Πρώτης προτεραιότητας μέτρο είναι η διασφάλιση θετικού σχολικού κλίματος. Και τούτο διότι, όπως δείχνουν αποτελέσματα μετα-αναλύσεων, το θετικό σχολικό κλίμα συσχετίζεται με χαμηλότερα επίπεδα εκφοβισμού μεταξύ των μαθητών.

Τα σχολεία, ως εκ του ρόλου τους, αντιπροσωπεύουν εκείνους τους

κοινωνικούς θεσμούς, στους οποίους, οι θεμελιώδεις αξίες, όχι μόνο πρέπει να διδάσκονται, αλλά και να βιώνονται . Η ύπαρξη εκφοβισμού, είναι ένα σαφές μήνυμα διαταραγμένης επικοινωνίας και κακού κοινωνικού κλίματος που, πυροδοτεί προβληματικές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Γι' αυτό, η συνεκτική σχέση μεταξύ των ατόμων , το κοινοτικό πνεύμα και η ενσυναίσθηση - συμπόνια, θα πρέπει να διαπερνούν όλο το φάσμα της σχολικής ζωής.

Η θυματοποίηση διαπράττεται και εδραιώνεται, ως αποτέλεσμα της περίπλοκης αλληλεπίδρασης μεταξύ δια-ατομικών και ενδο-ατομικών μεταβλητών, εντός κοινωνικού οικοσυστημικού πλαισίου αναφοράς . Τούτου δεδομένου, επιβάλλεται η θέαση της σχολικής κοινότητας ως συνόλου και ως συστήματος το οποίο είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των μελών του.

Σε ένα τέτοιο εκπαιδευτικό περιβάλλον , θα αμβλυνθεί και η ένταση με την οποία βιώνουν οι αλλοδαποί μαθητές τη «συμβολική βία» (τονισμός των αδυναμιών τους, ενίσχυση της ματαιώσης), που ασκείται πάνω τους, ως αποτέλεσμα της ασυμβατότητας του πολιτισμικού τους κεφαλαίου με την κουλτούρα του σχολείου , αιτία που τους οδηγεί πολλές φορές στην άσκηση βίας . Βία όμως δεν αποκλείεται, και να δέχονται, οι ίδιοι μαθητές, λόγω της διαφορετικής φυλετικής τους ταυτότητας, αφού η διαφορετικότητα αποτελεί κύριο στόχο της δράσης των bullies .

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το σχολείο την αυξημένη ευαλωτότητα των ατόμων της συγκεκριμένης ομάδας, οφείλει να κάνει πράξη τη διαπαιδαγώγηση του μαθητικού πληθυσμού στην ανεκτικότητα .

Η εκδήλωση ανεκτικότητας αποτελεί θεμελιώδη κανόνα για κοινωνική συμβίωση και ταυτόχρονα ηθική αρετή , η οποία ωθεί όχι μόνο στην αποδοχή της διαφορετικότητας, αλλά και στην αναγνώριση μιας αξίας στον Άλλο.

Ενισχύοντας την ανεκτικότητα στην καθημερινή αλληλεπίδραση, διευκολύνονται οι συνάψεις φιλικών σχέσεων μεταξύ των μαθητών, οι οποίες λειτουργούν ως κοινωνικό δίκτυο αποτροπής του εκφοβισμού. Τα παιδιά που βρίσκονται έξω από τα κοινωνικά δίκτυα των συμμαθητών τους πέφτουν πολύ πιο συχνά θύματα εκφοβισμού.

Στο πλαίσιο της ολιστικής αντιμετώπισης , όπως αρμόζει σε ένα τέτοιο κοινωνικό φαινόμενο, προκύπτουν συγκεκριμένα καθήκοντα - υποχρεώσεις και των εμπλεκόμενων στη διαπαιδαγώγηση ενηλίκων , όπως είναι ο διευθυντής της κάθε σχολικής μονάδας , οι εκπαιδευτικοί

και οι γονείς.

Ο Διευθυντής ενσαρκώνοντας το δημοκρατικό στυλ ηγεσίας, οφείλει να ενεργεί, ούτως ώστε να διασφαλίζεται το θετικό σχολικό κλίμα. Περαιτέρω, αξιοποιεί το θεσμικό πλαίσιο, κατά του σχολικού εκφοβισμού σε συνεργασία με το Σύλλογο Διδασκόντων και τον Εκπαιδευτικό Σύμβουλο, ενθαρρύνει τους/ις εκπαιδευτικούς να αναλάβουν πρωτοβουλίες και να σχεδιάσουν δικά τους Project με συναφείς θεματικές (π.χ., ενημέρωση των παιδιών σχετικά με θέματα σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου και έκφρασης φύλου, θέσπιση μαζί με όλη την τάξη, ενός παιδαγωγικού συμβολαίου με κανόνες κατά του εκφοβισμού, κ.ά.), και παρέχει ανατροφοδότηση σε όλες τις συνιστώσες της σχολικής κοινότητας, αναφορικά με στοιχεία που « φωτίζουν» περιστατικά βίας και εκφοβισμού στον χώρο του σχολείου.

Με δράσεις διευρυμένης θεματολογίας, ενταγμένες σε ένα πρόγραμμα προσαρμοσμένο στις συγκεκριμένες συνθήκες, με μακροπρόθεσμο ορίζοντα και διαρκή αξιολόγησή του, δραστηριοποιείται συντονισμένα η σχολική κοινότητα στο σύνολό της, μη εξαιρουμένων και των μαθητών, για την υλοποίησή του. Τα παιδιά θα πρέπει να συμμετέχουν στο όλο εγχείρημα κατά του εκφοβισμού γιατί διαθέτουν χρήσιμες εμπειρίες σχετικές με το μωσαϊκό των μαθητικών δικτύων, αξιοποιήσιμες στην πρόληψη, μπορούν να εισφέρουν στη διαχείριση της βίας πλαισιώνοντας τον θεσμό του διαμεσολαβητή, ο οποίος εφαρμόζεται με επιτυχία σε διάφορες χώρες της Ευρωπαϊκής. Η ποικιλότητα συμβολή τους επιβεβαιώνεται και από μελέτες που υποστηρίζουν ότι οι συνομήλικοι μπορούν να συντελέσουν ουσιαστικά στην μείωση των συγκρούσεων, στην παροχή βοήθειας στο θύμα και στην καταγγελία του περιστατικού.

Οι εκπαιδευτικοί, με δεδομένο ότι ο σχολικός εκφοβισμός ενισχύεται, στην περίπτωση που οι μαθητές πιστεύουν, γι' αυτούς, ότι δεν κινητοποιούνται για το σταμάτημα εκφοβιστικών επεισοδίων και ότι οι θύτες μένουν στο απυρόβλητο για τις πράξεις τους, οφείλουν να ασκούν πολιτική μηδενικής ανοχής σε κρούσματα βίας. Επιπλέον, όταν διαχειρίζονται κάποιο περιστατικό, θα πρέπει να επιδεικνύουν αποτελεσματικότητα, γιατί σε αντίθετη περίπτωση, αποθαρρύνονται οι μαθητές να τους αποκαλύπτουν επεισόδια εκφοβισμού τα οποία υφίστανται ή πέφτουν στην αντίληψή τους.

Επιτηρώντας σχολαστικά κάθε σημείο του σχολικού συγκροτήματος, ενόσω έχουν και την προσοχή τους εστιασμένη στο δίπολο : μαθητές με προδιάθεση για επιθετική συμπεριφορά και παιδιά που παρουσιάζουν χαρακτηριστικά με εκείνα των ατόμων που συνήθως θυματοποιούνται, ενισχύουν την ετοιμότητα για παρέμβαση και εμπνέουν εμπιστοσύνη στον μαθητικό πληθυσμό.

Οι γονείς, εφόσον παρατηρήσουν κάποια ασυνήθιστη αλλαγή στη συμπεριφορά του παιδιού τους (απώλεια ενδιαφέροντος για το σχολείο, εκδήλωση θυμού ή φόβου, ...), δε μένουν άπρακτοι. Έστω και να μην πρόκειται για bullying, επιβάλλεται να συζητήσουν ψύχραιμα με το παιδί τους , και με ύφος που δεν παραπέμπει σε ανάκριση, να προσπαθήσουν, να εκμαιεύσουν ακριβείς λεπτομέρειες σχετικά με ό,τι έχει συμβεί. Για την περίπτωση όπου κάποιο παιδί έχει θυματοποιηθεί διατίθεται ένα μεγάλο ρεπερτόριο συμβουλών - παροτρύνσεων γονεϊκής παρέμβασης (π.χ. , πώς να αντιδράσουν απέναντι στον θύτη και το περιβάλλον του, πώς πρέπει να ενεργήσει το παιδί τους, κ.ά.). Όμως η πιο σάφονα παρότρυνση θα ήταν : να απευθυνθούν με διακριτικό τρόπο στο σχολείο, να κάνουν γνωστές τις ανησυχίες τους, και να αναφέρουν λεπτομερώς όσα τους εξομολογήθηκε το παιδί τους. Η εμπειρία και η έρευνα ,άλλωστε , έχουν καταδείξει ότι : τα περιστατικά σχολικού εκφοβισμού μπορούν να επιλυθούν με συλλογική προσπάθεια *μόνο μέσα στο σχολικό πλαίσιο.*

Με αφοσιωμένους εκπαιδευτικούς και λοιπά μέλη του σχολικού προσωπικού , συνεργαζόμενους μαθητές , γονείς συνοδοιπόρους και αρωγό την πολιτεία, σε μια anti-bullying συστράτευση, δίνεται προοπτική στη σύγχρονη μορφή σχολείου, ως ασφαλούς, συμπεριληπτικού και ανοιχτού στις διαφορετικές ανθρώπινες ταυτότητες, περιβάλλοντος .

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Αρτινοπούλου, Β. (2001). «Βία στο σχολείο». Αθήνα: Μεταίχιο.
- Baker, J.A. (1998). Are we missing the forest for the tree? Considering the social content of violence. *Journal of School Psychology*, 36(1), 29-44.
- Copeland, W. E., et al.(2013). Adult psychiatric outcomes of bullying and being bullied by peers in childhood and adolescence *JAMA Psychiatry*, 70(4), 419-426.

Olweus, D. (2005). A useful evaluation design, and effects of the Olweus Bullying.

Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.) (2001). Smith, P.K. & Sharp, S. (1994). School bullying: Insights and perspectives. London: Routledge.

Πατσάλης, Χ. (2014) «Οι αντιλήψεις δασκάλων και καθηγητών γυμνασίου στο ζήτημα του σχολικού εκφοβισμού». Εισήγηση στο 1ο επιστημονικό συνέδριο του ευρωπαϊκού δικτύου κατά του σχολικού εκφοβισμού European Anti-bullying Network – EAN, Αθήνα , 2014 (<https://users.sch.gr/patsalis/wp/?p=924>)

Πατσάλης, Χ. (2016), Οργάνωση προγράμματος επιμόρφωσης εκπαιδευτικών Δημοτικού Σχολείου για το φαινόμενο του εκφοβισμού (Bullying) , εισήγηση στο πανελλήνιο συνέδριο με θέμα : «σχολική βία και εκφοβισμός» Θεσσαλονίκη, 2016(<https://users.sch.gr/patsalis/wp/?p=902>)

Rigby, K. (2008). Children and Bullying. How Parents and Educators Can Reduce Bullying at School. Boston: Blackwell Publishing.

Scheithauer H. et al. (2007, Gewalt an Schulen am Beispiel von Bullying . Aktuelle Aspekte eines populären Themas, Zeitschrift für Sozialpsychologie, 38 (3),141–152.

The Council of Europe Compass: Manual for human rights education with young people, <http://goo.gl/RTI898>